

บทที่ 5

ช่องทางในการให้ความคุ้มครองที่มีประสิทธิผลต่อผู้ลี้ภัยสตรี

จากที่กล่าวมาในบทที่แล้วถึงปัญหาต่าง ๆ ที่ผู้ลี้ภัยสตรีต้องเผชิญ และความรับผิดชอบของรัฐตามกฎหมายระหว่างประเทศ ซึ่งความรับผิดชอบของปัจเจกชนนั้นยังไม่ชัดเจน ในบทนี้จึงจะกล่าวถึงช่องทางในการให้ความคุ้มครองที่มีประสิทธิผลต่อผู้ลี้ภัยสตรีไม่ว่าจะเป็นการจัดหามาตรการป้องกัน ซึ่งองค์การที่เกี่ยวข้องกับการให้ความคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัยสตรีสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการป้องกัน รวมถึงการเยียวยา เพื่อให้เกิดการคุ้มครองผู้ลี้ภัยสตรีอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

5.1 มาตรการป้องกัน

การป้องกันถือว่าเป็นวิธีการหนึ่งที่มีความสำคัญในการคุ้มครอง เนื่องจากการป้องกันก่อนที่เหตุจะเป็นการเกิด ย่อมดีกว่าการเยียวยาเมื่อเกิดความเสียหาย การป้องกันดังกล่าวอาจกระทำได้ตามปัญหาที่กล่าวมา ดังนี้

5.1.1 การป้องกันปัญหาความรุนแรงทางเพศและเพศสภาพกับปัญหาความปลอดภัยทางร่างกาย

เนื่องจากปัญหาความรุนแรงทางเพศและเพศสภาพเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันกับปัญหาความปลอดภัยทางร่างกาย ในที่นี้จึงศึกษาถึงการป้องกันของทั้งสองปัญหาไปพร้อมกัน เนื่องจากความรับผิดชอบของรัฐ คือ การประกันความคุ้มครองทางร่างกายให้แก่บุคคลทุกคนที่อยู่ในอาณาเขตของรัฐของตน ดังนั้น องค์การที่เกี่ยวข้องในการให้ความคุ้มครองผู้ลี้ภัยสตรีดังที่กล่าวมาในบทที่แล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และคณะกรรมการว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรี ซึ่งมีบทบาทในการให้การคุ้มครองระหว่างประเทศแก่ผู้ลี้ภัยสตรี หรือสตรี โดยอาศัยอาณัติตามธรรมนูญของสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบตามลำดับ ควรประกันให้รัฐที่เกี่ยวข้องมีการปฏิบัติการอันจำเป็นอันเป็นการปกป้องอันตรายอันจะเกิดต่อผู้ลี้ภัยสตรีได้ ดังนี้

- การสนับสนุนให้รัฐภาคีไม่ว่าจะเป็นรัฐต้นตอหรือรัฐที่ให้การลี้ภัย ออกกฎหมาย และ/หรือ การบังคับใช้กฎหมายภายในรัฐให้สอดคล้องกับมาตรฐานตามกฎหมายระหว่างประเทศ เช่น ตามอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ และ/หรือ พิธีสารผู้ลี้ภัยฯ และ/หรือ อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ
- การสนับสนุนให้รัฐภาคีไม่ว่าจะเป็นรัฐต้นตอ หรือรัฐที่ให้การลี้ภัย ออกกฎหมาย และ/หรือ บังคับใช้กฎหมายภายในเพื่อต่อต้านความรุนแรงทางเพศโดยเฉพาะ โดยสัมพันธ์ตามพันธกรณีของกฎหมายระหว่างประเทศ รวมถึงบทลงโทษผู้กระทำความผิด และมาตรการทางกฎหมายเพื่อให้การคุ้มครองเหยื่อ และมาตรการที่เป็นรูปธรรมเพื่อป้องกันและต่อสู้กับการกระทำรุนแรงทางเพศ
- การสนับสนุนให้รัฐที่ยังไม่เป็นภาคีได้เข้าเป็นภาคีตามอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ และ/หรือ พิธีสารผู้ลี้ภัยฯ และ/หรือ อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ และ/หรือพิธีสารเลือกรับอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ
- ให้ทุกรัฐตระหนักถึงและให้ความเคารพต่อสิทธิความปลอดภัยทางร่างกายอันเป็นสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน
- ให้รัฐที่ให้การลี้ภัยมีการออกแบบและสถานที่ตั้งของค่ายผู้ลี้ภัยที่มีความมั่นคงปลอดภัยทางร่างกาย โดยหลีกเลี่ยงการสร้างค่ายผู้ลี้ภัยที่ติดกับชายแดนจากประเทศถิ่นกำเนิด หรือในพื้นที่ที่ไม่ปลอดภัย เช่น แหล่งที่มีโจรผู้ร้าย
- รัฐที่ให้การลี้ภัยควรเสริมสร้างอำนาจให้แก่ผู้ลี้ภัยสตรีโดยประกันว่าผู้ลี้ภัยสตรีจะได้มีส่วนร่วมในการดำเนินงานในค่ายผู้ลี้ภัย และมีอำนาจตัดสินใจเพื่อประโยชน์ของสตรีในค่าย เช่น มีการจัดตั้งคณะกรรมการผู้ลี้ภัยสตรี เพื่อเป็นตัวแทนการนำเสนอประโยชน์ให้แก่ผู้หญิงภายในค่าย
- ให้รัฐที่ให้การลี้ภัยมีการเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องความรุนแรงทางเพศต่อผู้ลี้ภัยสตรี ให้แก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องไม่ว่าจะเป็น องค์กรเอกชน ตำรวจ ทหาร เจ้าหน้าที่ของรัฐหน่วยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงศาลยุติธรรม

- จัดทำข้อตกลงต่าง ๆ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่สำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และองค์การอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องที่รับรองโดยรัฐบาลให้สามารถเข้าถึงผู้ลี้ภัยสตรีได้อย่างรวดเร็ว และโดยปราศจากอุปสรรคที่เป็นข้อขัดข้องใด ๆ

5.1.2 การป้องกันปัญหาพื้นที่ปลอดภัย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าในปัญหานี้องค์การที่เข้ามาเกี่ยวข้องโดยตรงเพื่อให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ลี้ภัยทั่วไป และผู้ลี้ภัยสตรีได้ในสถานการณ์ที่เกิดการสู้รบกันอยู่นั้น ก็คือ สำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และคณะกรรมการกาชาดสากล ดังนั้นในการดำเนินการป้องกันในปัญหาพื้นที่ปลอดภัย ซึ่งมักจะประสบไปพร้อมกับปัญหาความปลอดภัยทางร่างกาย หน่วยงานดังกล่าวอาจจะดำเนินการป้องกันโดยนำผู้ลี้ภัยโดยเฉพาะผู้ลี้ภัยสตรีและเด็กที่เป็นกลุ่มเปราะบางย้ายไปตั้งถิ่นฐานในประเทศอื่น เช่นกรณีที่คณะกรรมการกาชาดสากลเคยปฏิบัติต่อผู้ลี้ภัยชาวอิหร่านในอิรัก ไปตั้งถิ่นฐานในประเทศอื่น เป็นต้น นอกจากนี้ก่อนที่จะมีการประกาศใช้พื้นที่ปลอดภัย คณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติ ควรดำเนินการให้แน่ใจว่าการใช้พื้นที่ปลอดภัยนั้นได้รับความยินยอมและรับทราบจากคู่พิพาทเสียก่อนเพื่อประกันว่าผู้หลบหนีภัยรวมถึงผู้ลี้ภัยสตรีจะได้รับความปลอดภัย และให้มั่นใจว่ามีการปกป้องคุ้มครองโดยกำลังพลทหารที่เพียงพอในการรักษาความปลอดภัย

5.1.3 การป้องกันปัญหาการปฏิเสธการให้ลี้ภัย

จากที่กล่าวมาแล้วว่ารัฐบางรัฐได้ปฏิเสธการให้ลี้ภัยแก่ผู้ลี้ภัยทั่วไปรวมถึงผู้ลี้ภัยสตรี ซึ่งถือเสมือนว่าเป็นการผลักดันกลับ ถือว่าเป็นการกระทำที่ขัดต่อกฎหมายจารีตประเพณีระหว่างประเทศ ดังนั้นสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ ซึ่งมีบทบาทโดยตรงในการให้ความคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัย จึงควรมีการป้องกันโดยการกระตุ้นเตือนและเน้นย้ำให้รัฐที่แม้ไม่ใช่รัฐภาคีแห่งอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ ทราบว่า บุคคลมีสิทธิที่จะแสวงหาและพักพิงเพื่อลี้ภัย และการไม่ให้การลี้ภัยถือเสมือนเป็นการผลักดันผู้ลี้ภัยกลับไปสู่ภัยอันตราย อันละเมิดต่อหลักจารีตประเพณีระหว่างประเทศและให้รัฐภาคีปฏิบัติตามพันธกรณีระหว่างประเทศที่มีอยู่

นอกจากนี้องค์การอื่น ๆ เช่น องค์การระหว่างประเทศเพื่อการย้ายถิ่น คณะกรรมการกาชาดสากล และองค์กรเอกชน ซึ่งมีบทบาทในการให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ลี้ภัยสตรี และเป็นองค์การที่มีโอกาสเข้าไปอยู่ในภาคสนามมากกว่าองค์การอื่น ๆ สามารถช่วยป้องกันปัญหานี้

ได้โดยการช่วยตรวจตราตรวจสอบว่ามีกรกระทำละเมิดจากรัฐหรือผู้กระทำการแทนรัฐ ในการไม่ให้ผู้ลี้ภัยสตรีเข้ามาลี้ภัยในรัฐนั้น ๆ หรือไม่ และประสานงานต่อไปยังสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ ต่อไป

5.1.4 การป้องกันปัญหาการกลับมาตุภูมิโดยไม่สมัครใจ และสิทธิในการกลับมาตุภูมิ

จากที่กล่าวมาแล้วการให้ผู้ลี้ภัยต้องเดินทางกลับมาตุภูมิโดยไม่สมัครใจนั้น ถือว่าเป็นการละเมิดต่อหลักการห้ามผลักดันกลับ จึงเป็นการกระทำที่ขัดต่อกฎหมายจารีตประเพณีระหว่างประเทศ ดังนั้นสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ ซึ่งมีบทบาทโดยตรงในการให้ความคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัย จึงควรมีการป้องกันโดยการกระตุ้นเตือนและเน้นย้ำให้รัฐที่แม่ไม่ใช้รัฐภาคีแห่งอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ ทราบว่า บุคคลมีสิทธิที่จะแสวงหาและพักพิงเพื่อลี้ภัย และการไม่ให้การลี้ภัยถือเสมือนเป็นการผลักดันผู้ลี้ภัยกลับไปสู่ภัยอันตราย อันละเมิดต่อหลักจารีตประเพณีระหว่างประเทศและให้รัฐภาคีปฏิบัติตามพันธกรณีระหว่างประเทศที่มีอยู่

สำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ รวมถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น องค์การระหว่างประเทศเพื่อการย้ายถิ่น คณะกรรมการกาชาดสากล อันมีหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการกลับมาตุภูมิของผู้ลี้ภัยรวมถึงผู้ลี้ภัยสตรี ควรช่วยกันตรวจตรา และตรวจสอบการดำเนินการในการกลับมาตุภูมิ ว่าได้รับความสมัครใจจากผู้ลี้ภัยสตรีเสมอ รวมถึงหากเมื่อผู้ลี้ภัยสตรีต้องการกลับประเทศเดิมของตน ผู้ลี้ภัยสตรีนั้น ก็ต้องได้รับการอำนวยความสะดวกในการเดินทางกลับ

นอกจากนี้คณะกรรมการกาชาดสากลสามารถช่วยในการให้คำแนะนำแก่รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องว่าสถานการณ์ในมาตุภูมินั้นสามารถให้ผู้ลี้ภัยสตรีเดินทางกลับได้โดยปลอดภัยและสมศักดิ์ศรีหรือยัง ซึ่งจะเป็นการช่วยยับยั้งการส่งผู้ลี้ภัยสตรีไปสู่ภัยอันตรายได้ ดังเช่นกรณีที่คณะกรรมการกาชาดสากลเคยเข้าไปตรวจตราสถานการณ์ในอิรักว่าปลอดภัยแล้ว เพื่อให้หนักโทษสงครามและผู้ลี้ภัยมีการเดินทางกลับอิรักได้โดยปลอดภัย

5.2 มาตรการเยียวยากรณีผู้ลี้ภัยสตรีไม่ได้รับการคุ้มครอง

แม้ว่าการป้องกันจะเป็นวิธีการหนึ่งที่ทำให้เกิดการคุ้มครองอย่างจริงจัง ก่อนที่ผู้ลี้ภัยสตรีจะได้รับความเสียหายหรือถูกละเมิด แต่หากมีความเสียหายเกิดขึ้นแล้ว การเยียวยาก็เป็น

มาตรการหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการปกป้องโยน หรือสร้างกำลังใจให้แก่ผู้ลี้ภัยสตรี ให้กลับมา มีความหวังในการได้รับการดูแลและคุ้มครองอีกครั้ง การเยียวยาความเสียหาย แบ่งเป็น 2 กรณีดังนี้

5.2.1 การเยียวยาทางศาล

จากที่กล่าวไว้ในบทที่ 3 ถึงเรื่องที่กรณีผู้ลี้ภัยสตรีและเด็กผู้หญิงเป็นผู้ถูกระทำ ละเมิดจะมีใครเข้ามาช่วยดำเนินการในการฟ้องร้องต่อศาลให้ได้บ้าง ซึ่งในการเยียวยาทางศาลให้ แก่ผู้ลี้ภัยสตรีและเด็กผู้หญิงนั้น ได้มีพิธีสารเลือกรับอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อ สตรีในทุกรูปแบบซึ่งกำหนดขึ้นมาเพื่อพัฒนาระบบการดำเนินการฟ้องร้องต่อศาล โดยให้อำนาจ แก่คณะกรรมการว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบเป็นผู้มีอำนาจในการดำเนิน การฟ้องร้องแทนปัจเจกบุคคล หรือกลุ่มของปัจเจกบุคคล (มาตรา 2) ต่อรัฐภายใต้เขตอำนาจปก ครอบศาลของรัฐภาคีตามพิธีสารฯนี้เท่านั้น (มาตรา 3) และคณะกรรมการจะไม่ดำเนินการให้หาก พบว่าผู้ถูกระทำละเมิดได้รับการชดใช้เยียวยาตามสมควรแล้ว (มาตรา 4) โดยรัฐที่ถูกฟ้องจะต้อง มีมาตรการชั่วคราวอันเหมาะสมใด ๆ เพื่อหลีกเลี่ยงความเสียหายอันอาจเกิดขึ้นได้อีก (มาตรา 5) จะเห็นได้ว่าผู้ลี้ภัยสตรีที่ถูกละเมิดสามารถได้รับความช่วยเหลือจากคณะกรรมการว่าด้วยการจัด การเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบได้แล้ว แต่ทั้งนี้ก็ยังมีความจำกัดในเรื่องที่ว่าฟ้องได้เฉพาะรัฐที่ เป็นภาคีตามพิธีสารฯ นี้เท่านั้น เช่น ประเทศไทย บอสเนียและเฮอร์เซโกวีนา เป็นต้น โดยการ เยียวยาทางศาลมีหลายระดับ ดังนี้

5.2.1.1 ศาลภายในประเทศ

เมื่อผู้ลี้ภัยสตรีถูกละเมิดต่อสิทธิมนุษยชนและมนุษยธรรมระหว่างประเทศ ผู้ลี้ภัย นั้นก็มีสิทธิในการได้รับการเยียวยา โดยร้องขอความเป็นธรรมต่อศาลยุติธรรม ภายในรัฐไม่ว่าจะ เป็นรัฐแห่งสัญชาติหรือรัฐที่ให้การลี้ภัย โดยหากเป็นการกระทำของปัจเจกชน ผู้ถูกระทำละเมิดก็ สามารถเรียกร้องความยุติธรรมจากศาลภายในประเทศนั้น ๆ ได้ เช่นกรณีคดีที่ทหารไทยข่มขืนผู้ลี้ ภัยชาวพม่า นั้น จะเห็นได้ว่าแม้ประเทศไทยมิใช่ภาคีตามอนุสัญญาฯ แต่ก็ได้ดำเนินการอาญาต่อ ผู้กระทำความผิดให้ ซึ่งถือได้ว่าผู้ลี้ภัยสตรีรายนี้ได้รับการเยียวยาในระดับหนึ่งแล้ว แต่เนื่องจาก การละเมิดต่อผู้ลี้ภัยที่เกิดขึ้นในรัฐแห่งสัญชาตินั้น มีการกระทำโดยรัฐบาลเอง ซึ่งผู้ลี้ภัยสตรีไม่ สามารถได้รับการคุ้มครองหรือเยียวยาจากศาลภายในรัฐของตนได้ ดังนั้นจึงต้องใช้ศาลอื่น หรือวิธี

¹ คดีแดงเลขที่ 1ก./2546

ได้รับการคุ้มครองหรือเยียวยาจากศาลภายในรัฐของตนได้ ดังนั้นจึงต้องใช้ศาลอื่น หรือวิธีการอื่น ในการเยียวยาความเสียหาย

5.2.1.2 ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ (International Court of Justice / ICJ)

ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศเป็นองค์กรหลัก (จาก 6 องค์กร) ขององค์การสหประชาชาติ ที่จัดตั้งขึ้นเพื่อดำเนินคดีที่เป็นกรณีพิพาทระหว่างรัฐ แต่ไม่รวมถึงการดำเนินคดีกับปัจเจกบุคคล แต่การจะดำเนินคดีในศาลยุติธรรมระหว่างประเทศได้ คู่กรณีพิพาทคือรัฐจะต้องให้ความยินยอมรับอำนาจในการตัดสินคดีของศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศตั้งขึ้นที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ โดยมีผู้พิพากษาในการดำเนินคดีทั้งสิ้น 15 คน ที่เลือกโดยสมัชชาใหญ่สหประชาชาติและคณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติ และผลของการตัดสินคดีจะต้องมี 9 เสียงใน 15 เสียง จึงจะถือว่าคำพิพากษาเป็นที่สุด

ในกรณีที่รัฐภาคีตามอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ ฝ่าฝืนพันธกรณีระหว่างประเทศ เช่นการปฏิเสธไม่ให้ลี้ภัย การส่งผู้ลี้ภัยกลับมาตุภูมิโดยไม่สมัครใจ หรือ การผลักดันกลับ ก็เท่ากับความรับผิดชอบของรัฐดังกล่าวเกิดขึ้น เพราะความรับผิดชอบของรัฐตามกฎหมายระหว่างประเทศนั้นรวมทั้งความรับผิดชอบอันเกิดจากการกระทำหรือละเว้นการกระทำที่มีได้เกิดจากการจงใจหรือประมาทเลินเล่อและเป็นการฝ่าฝืนพันธกรณีระหว่างประเทศ ไม่ว่าจะพันธกรณีอันเกิดจากสนธิสัญญา หรือพันธกรณีตามกฎหมายระหว่างประเทศอื่น ๆ เช่น จารีตประเพณีระหว่างประเทศ หลักกฎหมายทั่วไป หรือกฎหมายเด็ดขาดก็ตาม โดยไม่คำนึงว่าจะมีความเสียหายเกิดขึ้นหรือไม่² ดังนั้น เมื่อรัฐภาคีกระทำการฝ่าฝืนพันธกรณีตามอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ รัฐภาคีอื่นซึ่งแม้จะไม่ได้ได้รับความเสียหายก็สามารถฟ้องรัฐที่กระทำละเมิดต่อศาลยุติธรรมระหว่างประเทศได้ หากทั้งสองฝ่ายยินยอม อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติที่ผ่านมาก็ยังไม่มีรัฐภาคีตามอนุสัญญาผู้ลี้ภัยฯ ใดดำเนินการฟ้องร้องผ่านทางศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ

เนื่องจากอุปสรรคประการหนึ่งในการดำเนินคดีในศาลยุติธรรมระหว่างประเทศก็คือ ไม่สามารถดำเนินคดีกับปัจเจกบุคคลได้ จึงทำให้ผู้ลี้ภัยสตรีที่เป็นปัจเจกบุคคลไม่สามารถใช้กระบวนการเยียวยาจากศาลยุติธรรมระหว่างประเทศได้ จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในบอสเนียและ

² จุมพต สายสุนทร, กฎหมายระหว่างประเทศ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เด็อนตุลา, 2539), หน้า 673.

เซอร์เซโกวีนา หรือ โนโคโซโวกิตี เป็นการกระทำของปัจเจกบุคคลและระบบศาลยุติธรรมระหว่างประเทศก็เข้าไม่ถึง ทำให้คณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติต้องหาทางในการแก้ไขปัญหา โดยการจัดตั้งศาลอาญาระหว่างประเทศชั่วคราวขึ้น

5.2.1.3 ศาลอาญาระหว่างประเทศ (ชั่วคราว) สำหรับอดีตยูโกสลาเวีย และรวันดา (Ad Hoc Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda)

จากเหตุการณ์อาชญากรรมที่เกิดขึ้นในประเทศบอสเนียและเซอร์เซโกวีนา และในประเทศรวันดา คณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติจึงมีมติในปี 1993 และ 1994 จัดตั้งศาลอาญาระหว่างประเทศสำหรับอดีตยูโกสลาเวีย และรวันดา ตามลำดับ เพื่อจะดำเนินคดีต่อผู้กระทำความผิดทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็น Slobodan Milosevic อดีตประธานาธิบดียูโกสลาเวีย ผู้นำชาวเซิร์บ ที่ต้องการให้บอสเนียและเซอร์เซโกวีนามีแต่เซิร์บแท้ และขณะนี้ยังอยู่ระหว่างการดำเนินคดีในศาลที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์

Milan Milutinovic อดีตประธานาธิบดีชาวเซิร์บ ที่ยอมมอบตัวต่อศาลเมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. 2003 จากการกระทำที่เกิดขึ้นในสงครามโคโซโว ระหว่างปี 1998 ถึง 1999 และขณะนี้อยู่ระหว่างการคุมขังที่ศูนย์กักกันสหประชาชาติใกล้กรุงเฮก³ Dragoljub Ojdanic อดีตหัวหน้าทหารยูโกสลาเวีย และ Nikola Sainovic อดีตรองประธานาธิบดียูโกสลาเวีย รวมถึง Biljana Plavsic อดีตประธานาธิบดีเซิร์บบอสเนีย ก็ถูกฟ้องด้วยเช่นกัน⁴

แต่ศาลดังกล่าวเป็นเพียงศาลชั่วคราวที่จัดตั้งขึ้นเพื่อดำเนินคดีกับผู้กระทำผิดปัจเจกบุคคลในเหตุการณ์ในประเทศบอสเนียและเซอร์เซโกวีนา และรวันดาเท่านั้น ซึ่งไม่ได้ตั้งขึ้นมาเพื่อรองรับคดีจากผู้ลี้ภัยสตรีรายบุคคลทั่วไปได้ แต่ประชาคมโลกต้องการให้มีระบบศาลยุติธรรมถาวรมารับ และอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน เพื่อสามารถนำคดีขึ้นสู่ศาลได้ทันที จึงทำให้เกิดศาลอาญาระหว่างประเทศขึ้น

³ AFP, "Ex-Serbian leader to appear in UN court," Bangkok Post (28 January 2003) : 8.

⁴ AFP, "War crimes guilt," Bangkok Post (4 October 2002) : 12.

5.2.1.4 ศาลอาญาระหว่างประเทศ (International Criminal Court / ICC)

จากเหตุการณ์ในช่วงครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา เกิดความขัดแย้งทางอาวุธทั่วโลกมากกว่า 250 ครั้ง พลเรือนมากกว่า 86 ล้านคน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงและเด็กต้องตายจากเหตุการณ์ความขัดแย้ง และประชาชนมากกว่า 170 ล้านคน ถูกละเมิดสิทธิ ทรัพย์สิน และศักดิ์ศรี และเหยื่อเหล่านี้ก็ถูกลืมไปในที่สุด สมัชชาใหญ่สหประชาชาติจึงเล็งเห็นว่าควรมีกองไถ่ถาวรมารับ เพื่อดำเนินการลงโทษกับผู้กระทำผิด และอาชญากรรมสงคราม ศาลอาญาระหว่างประเทศจึงถูกจัดตั้งขึ้นตาม Rome Statute เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม ค.ศ. 1998 โดยมี 120 ประเทศลงมติให้จัดตั้ง และเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม ค.ศ. 2002 ศาลอาญาระหว่างประเทศก็มีผลบังคับใช้ หลังจากมีการให้สัตยาบันครบ 60 ประเทศจากทุกภูมิภาคทั่วโลก

ศาลอาญาระหว่างประเทศเป็นศาลถาวรแห่งแรก และเป็นศาลอิสระที่สามารถสืบสวนสอบสวนผู้ถูกกล่าวหาที่เป็นปัจเจกบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดอย่างร้ายแรงต่อกฎหมายมนุษยธรรมและสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ ไม่ว่าจะเป็นอาชญากรรมสงคราม อาชญากรรมต่อมนุษยชาติ และการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์

ผู้ที่จะมีอำนาจฟ้องต่อศาลได้คือ รัฐภาคีตาม Rome Statute อัยการอิสระ และคณะกรรมการความมั่นคงแห่งสหประชาชาติ โดยศาลจะมีเขตอำนาจเหนือรัฐที่อาชญากรรมเกิดขึ้น หรือรัฐแห่งสัญชาติของผู้ถูกกล่าวหา ไม่ว่าจะปฏิบัติตาม Rome Statute หรือไม่ก็ตาม แต่ทั้งนี้ศาลอาญาระหว่างประเทศจะไม่เข้าไปแทรกแซงอำนาจศาลภายในประเทศ หากศาลภายในสามารถและเต็มใจที่จะดำเนินการกับผู้กระทำผิด

ในกรณีของผู้ลี้ภัยสตรีรายบุคคลที่ถูกกระทำละเมิดในเหตุการณ์การละเมิดอย่างร้ายแรงต่อกฎหมายมนุษยธรรมและสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ ไม่ว่าจะเป็นอาชญากรรมสงคราม อาชญากรรมต่อมนุษยชาติ และการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ ก็สามารถได้รับการเยียวยาจากศาลนี้ได้ และผู้ที่จะฟ้องแทนสตรีนั้นก็คืออัยการอิสระ จากที่กล่าวมาในบทที่แล้วถึงบทบาทขององค์กรต่าง ๆ ที่ให้การคุ้มครองผู้ลี้ภัยนั้น ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ใกล้ชิดและได้รับรู้เรื่องราวจากผู้ถูกกระทำละเมิดได้ เช่น องค์กรเอกชนต่าง ๆ โดยเฉพาะกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับสตรี ซึ่งสามารถจะให้ความร่วมมือประสานงานกับอัยการอิสระ โดยการหาข้อมูลให้แก่อัยการอิสระเพื่อดำเนินคดีในชั้นศาลนี้ได้ต่อไป

(1) ความแตกต่างระหว่างศาลอาญาระหว่างประเทศ กับศาลอาญาระหว่างประเทศสำหรับอดีตยูโกสลาเวีย และศาลรวันดา

ศาลสำหรับอดีตยูโกสลาเวีย และศาลสำหรับรวันดา (Ad Hoc Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda) นั้นเป็นศาลที่มีเขตอำนาจศาลจำกัด ตามกฎหมายและเป็นศาลชั่วคราวไม่ใช่ถาวร เป็นศาลที่ตั้งขึ้นโดยคณะมนตรีความมั่นคงแห่งสหประชาชาติ เพื่อจัดการดำเนินการกับผู้กระทำผิดในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในบอสเนียและเฮอร์เซโกวีนา และรวันดา ซึ่งมีผลบังคับย้อนหลัง แต่ศาลอาญาระหว่างประเทศจะไม่มีผลบังคับย้อนหลัง จะต้องเป็นการกระทำผิดที่เกิดขึ้นหลังวันที่ 1 กรกฎาคม ค.ศ. 2002

(2) ศาลอาญาระหว่างประเทศกับการคุ้มครองสตรีหรือผู้ลี้ภัยสตรี ในการดำเนินคดีเกี่ยวกับอาชญากรรมทางเพศ

ศาลอาญาระหว่างประเทศจะดำเนินคดีกับอาชญากรรมอันร้ายแรงคือ การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ อาชญากรรมต่อมนุษยชาติ อาชญากรรมสงคราม ซึ่งอาชญากรรมทางเพศ ไม่ว่าจะเป็นการข่มขืน การบังคับให้ค้าประเวณี และการบังคับให้ท้อง ถือว่าเป็นอาชญากรรมต่อมนุษยชาติ

ศาลอาญาระหว่างประเทศ จะมีหน่วยงานเหยื่อและพยาน เพื่อดูแลให้การปกป้องให้ความปลอดภัย ให้คำปรึกษา และความช่วยเหลือใดๆ แก่เหยื่อและพยาน เพื่อที่พวกเขาจะได้ไม่กลัวในการจะใช้สิทธิเรียกร้องในการกล่าวหา นอกจากนี้ศาลก็มีมาตรการในการคุ้มครองความเป็นส่วนตัว ศักดิ์ศรี ความปลอดภัยทางร่างกายและจิตใจให้แก่เหยื่อและพยาน โดยเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความรุนแรงทางเพศ และเพศสภาพ

5.2.2 การเยียวยาทางอื่น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องขององค์การที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการให้ความคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัยสตรี จะเห็นได้ว่าไม่มากนักน้อยแต่ละองค์การต้องเข้ามามีส่วนในการเยียวยาได้ เนื่องจากแต่ละองค์การมีหน้าที่ก็เพื่อให้การปกป้องคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัย โดยมีสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ เป็นหน่วยงานที่สำคัญที่ให้การดูแลผู้ลี้ภัยสตรีโดยตรง นอกจากนี้องค์กรเอกชนเอง เช่นองค์กรเอกชนท้องถิ่นเกี่ยวกับสตรี ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ให้การดูแลสตรีโดยเฉพาะ จะเป็นอีกหน่วยงานหนึ่งที่สามารถเข้าถึงผู้ลี้ภัยสตรีที่อยู่ตามเขตชายแดน หรือแม้แต่ในตัวเมืองได้ และสามารถให้การช่วย

เหลือดูแลและเยียวยาให้แก่เหยื่อได้ โดยทั่วไปกรณีของผู้ลี้ภัยสตรีถูกละเมิด เช่นการถูกละเมิดทางเพศ หรือการใช้กำลังประทุษร้าย นั้นจะมีคดีที่นำขึ้นสู่ศาลน้อยมาก เช่นกรณีตัวอย่างดังนี้

- (1) นางสาวเอ (นามสมมุติ) อายุ 15 ปี ผู้ลี้ภัยชาวพม่า เชื้อชาติกะเหรี่ยง อาศัยในค่ายบ้านต้นยาง จังหวัดกาญจนบุรี ประเทศไทย เธอมีปัญหาทางจิตและเป็นคนเรียนรู้อ่าน เธอถูกข่มขืนโดยผู้ลี้ภัยชาวพม่า เชื้อชาติกะเหรี่ยงที่เป็นเพื่อนบ้านที่ยังไม่ได้ลงทะเบียนเป็นผู้อาศัยในค่าย (ค่ายผู้ลี้ภัยในประเทศไทยหลายแห่ง ยังปรากฏผู้ลี้ภัยและผู้ที่ไม่ใช่ผู้ลี้ภัยบางจำนวนที่อยู่อาศัยในค่ายโดยยังไม่มีกรลงทะเบียนไว้อย่างเป็นทางการ) ในเดือนตุลาคม ปี 2002 เป็นจำนวน 4 ครั้ง ผู้กระทำผิดถูกจับได้ภายหลังแต่ยังไม่มีการดำเนินคดีใด ๆ เหยื่อได้รับการช่วยเหลือจากองค์กรเอกชนในการดูแลรักษาพยาบาลผลจากการถูกข่มขืน ต่อมาเหยื่อไม่ยอมไปโรงเรียนอีกเพราะไม่ต้องการได้ยินเรื่องราวของเหตุการณ์จากเพื่อนที่โรงเรียน คณะกรรมการสตรีในค่ายก็ไม่มีการดำเนินการช่วยเหลืออะไรให้เธอ เธอและครอบครัวถูกย้ายไปอยู่ที่ค่ายผู้ลี้ภัยแห่งอื่น เนื่องจากแรงกดดันในสังคมในค่ายเดิม⁵
- (2) เด็กหญิง ดี (นามสมมุติ) อายุ 9 ปี ผู้ลี้ภัยชาวพม่าพร้อมเด็กผู้ลี้ภัยอีกสามคน ได้รับการว่าจ้างจากชายไทยในหมู่บ้านหนึ่งในจังหวัดตาก ประเทศไทย ให้ไปทำงานในฟาร์มที่ตั้งห่างจากค่ายประมาณ 1 กิโลเมตร เด็กหญิงดี ถูกล่อลวงให้เข้าไปในป่าพร้อมกับชายดังกล่าว ซึ่งเขาพยายามจะข่มขืนกระทำชำเราเธอ แต่เธอร้องขอให้คนช่วยและสามารถหนีมาได้ ผู้กระทำผิดความผิดยอมรับผิดและร้องขอไม่ให้ดำเนินคดีอาญากับเขา โดยยอมชดใช้ค่าเสียหายเป็นเงินจำนวน 30,000 บาท ครอบครัวเหยื่อยอมรับการชดใช้ค่าเสียหายดังกล่าวเพราะไม่ต้องการเข้าไปยุ่งเกี่ยวในชั้นตำรวจเนื่องจากเกรงว่าจะถูกดำเนินคดีผู้หลบหนีเข้าเมืองโดยผิดกฎหมายตามกฎหมายไทย⁶ (ผู้ลี้ภัยที่ไม่ได้อยู่ในค่ายจะถือว่าเป็นผู้หลบหนีเข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย ส่วนผู้ลี้ภัยที่อยู่ในค่ายตามที่ได้รับการลงทะเบียนจากกระทรวงมหาดไทย จะได้รับการยกเว้นไม่ถูกจับในข้อหาผู้หลบหนีเข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย แต่อย่างไร

⁵ UNHCR Thailand, "information on Sexual and Gender Based Violence (SGBV) Cases". (Unpublished Manuscript)

⁶ Ibid.

ก็ตามหากออกนอกค่ายโดยไม่ได้รับอนุญาต ก็จะต้องเป็นผู้หลบหนีเข้าเมืองตามกฎหมายไทย)

- (3) นางสาวบี (นามสมมุติ) อายุ 16 ปี ผู้ลี้ภัยชาวพม่า เชื้อชาติกะเหรี่ยง ถูกข่มขืนในโรงเรียน โดยเจ้าหน้าที่อาสาสมัครของหน่วยงานรัฐไทยในค่ายแม่หละ จังหวัดตาก ประเทศไทย ครอบครัวของเธอไม่ต้องการแจ้งความ เธอได้รับการชดใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน 20,000 บาท และขอให้ผู้กระทำผิดอย่าทำงานที่ค่ายนี้อีก ซึ่งผู้กระทำผิดก็ถูกส่งย้ายไปทำงานที่อื่นทันที เธอได้รับการดูแลจากหน่วยแพทย์ขององค์กรเอกชน และมีสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และองค์กรผู้หญิงในการช่วยเหลือด้านสุขภาพทางจิตแก่เธอ⁷
- (4) นางจี (นามสมมุติ) ผู้ลี้ภัยชาวพม่าจากค่ายผู้ลี้ภัยถ้ำหิน ประเทศไทย ถูกชักชวนโดยหญิงไทยคนหนึ่งให้ออกจากค่ายไปทำงานให้กับเจ้าหน้าที่ของไทยคนหนึ่งที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2545 ครอบครัวของเธอเคยติดต่อไปหาเธอ แต่นายจ้างไม่อนุญาตให้เธอพบกับครอบครัวของเธอ ครอบครัวจึงไม่ได้ข่าวอะไรจากเธออีก ทางสำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ ได้ยื่นร้องเรียนต่อเจ้าหน้าที่อำเภอที่สวนผึ้งแล้ว และเจ้าหน้าที่กำลังติดตามหาตัวเธออยู่⁸

จากกรณีตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นได้ว่าผู้ลี้ภัยสตรีที่ถูกละเมิดจะได้รับการช่วยเหลือจากองค์กรเอกชน สำนักงานข้าหลวงใหญ่ฯ และเจ้าหน้าที่ของรัฐ ฯลฯ โดยมีรูปแบบของการเยียวยาแตกต่างกันไป ซึ่งพอจะจำแนกการเยียวยาให้แก่ผู้ลี้ภัยสตรีรายปัจเจกชนได้ตามการเยียวยาที่ใช้กันในทางระหว่างประเทศได้เป็น 3 รูปแบบ ดังนี้ การทำให้กลับคืนสู่สภาพเดิม (restitution) การชดใช้ค่าเสียหายเป็นตัวเงิน (indemnity) หรือการทำให้พอใจ (satisfaction)

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

5.2.2.1 การทำให้กลับคืนสู่สภาพเดิม

ในทางระหว่างประเทศการทำให้กลับคืนสู่สภาพเดิมนั้นหมายถึง การทำให้รัฐ หรือผู้ที่ได้รับความเสียหายจากการกระทำของรัฐ อันฝ่าฝืนต่อพันธกรณีระหว่างประเทศกลับคืนสู่สภาพเดิม เสมือนหนึ่งว่าไม่มีความเสียหายเกิดขึ้นนั้น เป็นวิธีการหนึ่งในการชดเชยความเสียหาย การทำให้กลับคืนสู่สภาพเดิมในทางระหว่างประเทศ อาจกระทำได้โดยการเลิกการกระทำอันเป็นการฝ่าฝืนพันธกรณีระหว่างประเทศ หรือการคืนทรัพย์สินให้แก่รัฐเจ้าของทรัพย์สิน หรือการละเว้นจากการกระทำการฝ่าฝืนพันธกรณีระหว่างประเทศอีกต่อไป⁹ เช่น จากที่ไม่เปิดพรมแดนรับผู้ลี้ภัย เมื่อรัฐดังกล่าวเริ่มเปิดพรมแดนรับผู้ลี้ภัยอีกครั้ง ก็ถือว่าเป็นการเยียวยาทางหนึ่ง ซึ่งตามร่างกฎหมายว่าด้วยความรับผิดชอบของรัฐต่อการกระทำผิดระหว่างประเทศ นั้นก็มีกำหนดเรื่องการช่อมแซมความเสียหายอันเกิดจากการกระทำผิดกฎหมายระหว่างประเทศ ไม่ว่าจะในด้านวัตถุหรือทางศีลธรรม (มาตรา 31) ไว้เช่นกัน

แต่กรณีและผู้ลี้ภัยสตรีถูกละเมิดนั้น ไม่ว่าจะเป็ด้านร่างกาย หรือจิตใจ เช่น จากการถูกรักษาความรุนแรงทางเพศ ในกรณีของการเยียวยาให้กลับคืนสู่สภาพเดิมนั้นไม่สามารถนำมาใช้ได้เนื่องจากการเยียวยาแบบนี้หมายถึงการเยียวยาที่เสมือนหนึ่งว่าไม่มีความเสียหายเกิดขึ้น ดังนั้นจากกรณีตัวอย่างที่กล่าวข้างต้น แม้จะมีการให้การดูแลรักษาพยาบาลแก่ผู้ลี้ภัยสตรีที่ถูกข่มขืน ไม่ว่าจะเป็ทางร่างกาย และทางจิตใจ โดยมีการติดตามผลไม่ว่าจะโดยหน่วยแพทย์หรือองค์การใดที่เกี่ยวข้อง เช่น การให้คำปรึกษาโดยจิตแพทย์ การให้คำปรึกษาโดยนักสังคมสงเคราะห์ การไปเยี่ยมที่บ้านของเหยื่อเพื่อพูดคุยกับเหยื่อและครอบครัว ถือว่าเป็นการทำให้เหยื่อดีขึ้น แต่หรือไม่เป็นต้น

5.2.2.2 การชดเชยค่าเสียหายเป็นตัวเงิน

การชดเชยค่าเสียหายเป็นตัวเงิน นับว่าเป็นวิธีการเยียวยาในทางระหว่างประเทศที่ใช้กันโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการเยียวยาในลักษณะที่จะทำให้รัฐ ซึ่งได้รับความเสียหายกลับคืนสู่สภาพเดิมนั้นไม่อาจกระทำได้ เพราะพฤติการณ์แห่งกรณีไม่เปิดช่อง โดยตามร่างกฎหมายว่าด้วยความรับผิดชอบของรัฐต่อการกระทำผิดระหว่างประเทศก็ได้กล่าวถึงรูปแบบหนึ่ง

⁹ จุมพต สายสุนทร, กฎหมายระหว่างประเทศ, หน้า 748.

ของการซ่อมแซมให้กลับคืนสู่สภาพเดิม ซึ่งก็คือการชดใช้หรือชำระเป็นเงินให้แก่ผู้ถูกละเมิดเช่นกัน (มาตรา 34)

ในกรณีของผู้ลี้ภัยสตรีก็จะเห็นได้จากกรณีตัวอย่างข้างต้น ซึ่งเหยื่อบางรายก็ยอมที่จะรับการชดใช้ค่าเสียหายเป็นตัวแทนการนำตัวผู้กระทำผิดไปลงโทษทางอาญา เนื่องด้วยเหยื่ออาจจะกลัวว่าตนนั้นอาจจะต้องถูกดำเนินคดีในข้อหาผู้หลบหนีเข้าเมืองโดยผิดกฎหมายก็ได้

5.2.2.3 การทำให้พอใจ

การทำให้พอใจในทางระหว่างประเทศมักใช้ในกรณีที่ความเสียหายไม่สามารถคำนวณเป็นตัวเงินได้ หรือเป็นความเสียหายต่อศักดิ์ศรี หรือชื่อเสียงของรัฐ ดังนั้นจะมีการส่งสาส์นแสดงความเสียใจอย่างเป็นทางการ การขอโทษ การลงโทษเจ้าหน้าที่ของรัฐที่กระทำความผิด หรือการยอมรับอย่างเป็นทางการว่าการกระทำของรัฐนั้นเป็นความผิดในทางระหว่างประเทศ¹⁰ ตามร่างกฎหมายว่าด้วยความรับผิดชอบของรัฐต่อการกระทำผิดระหว่างประเทศ มาตรา 37 ได้กล่าวถึงการทำให้พอใจว่าการกระทำที่แสดงให้เห็นรับรู้ว่าการกระทำของตนนั้นเป็นการละเมิด มีการแสดงความเสียใจ มีการขอโทษอย่างเป็นทางการ หรือรูปแบบใด ๆ ตามความเหมาะสม

ในส่วนของ การเยียวยาในด้านนี้ต่อผู้ลี้ภัยสตรีนั้น จากกรณีตัวอย่างก็จะเห็นว่ามีการกรณีที่เหยื่อขอให้ย้ายผู้กระทำผิดไปทำงานที่อื่นแทน ซึ่งเจ้าหน้าที่ของรัฐก็ดำเนินการให้โดยทันที

ช่องทางที่ดีในการให้ความคุ้มครองแก่ผู้ลี้ภัยสตรีอย่างมีประสิทธิภาพคือการป้องกัน ซึ่งย่อมดีกว่าการเยียวยาความเสียหายในภายหลัง การป้องกันนั้นกระทำได้หลายอย่าง เช่น ไม่ว่าจะเป็นการกระตุ้นเตือนให้รัฐภาคีปฏิบัติตามพันธกรณี เกี่ยวกับการเคารพสิทธิต่างๆ ของผู้ลี้ภัย และมาตรการในการป้องกันความปลอดภัยทางร่างกายและความรุนแรงทางเพศ ทั้งด้านนโยบาย และการปฏิบัติ เช่น การจัดการรักษาความปลอดภัยภายในค่ายผู้ลี้ภัย นอกจากนั้นการเยียวยาให้แก่ผู้ลี้ภัยสตรีก็ดูจะเป็นอีกช่องทางหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินคดีทางศาลภายในประเทศ ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ หรือศาลอาญาระหว่างประเทศ เป็นต้น โดยทั้งในส่วนของการป้องกันและเยียวยานั้นกลไกหนึ่งที่จะเข้ามาช่วยให้การดำเนินการปกป้องและเยียวยาดำเนินไปได้ นอกจากจากเจ้าหน้าที่ของรัฐแล้ว ยังมีองค์การที่เกี่ยวข้องกับการให้ความคุ้มครองผู้ลี้ภัยสตรีที่สามารถทำให้

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 749.

การปกป้องเยียวยาเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตามจากการศึกษา ผู้ศึกษายังมีข้อเสนอแนะบางประการ ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย